

De eerste socioloog? Constantin-François Volney (1757-1820) en de determinanten van het menselijk handelen

Patrick Stouthuysen*¹ & Michel Huyseune*¹

Samenvatting

Het inzicht dat menselijk handelen varieert en bepaald wordt door van de individuele wil onafhankelijke externe omstandigheden, is een noodzakelijke conditie voor de ontwikkeling van de sociale wetenschappen. Constantin-François Volney (1757-1820), lid van de Franse groep intellectuelen gekend als de *Idéologues*, actief tijdens en in de nadagen van de Franse Revolutie, heeft in dit proces een belangrijke en onderschatte rol gespeeld, als auteur van een reeks etnografische en methodologische teksten.

Methodologisch bepleit Volney een doorgedreven empirisme gebaseerd op observatie en systematische gegevensverzameling. Daarnaast anticipeert hij op een van de sociologische hoofdvragen: de relatie tussen structuur en handeling. Bovendien heeft Volney een opmerkelijk inzicht in de mogelijkheden en beperkingen en daardoor ook in de specificiteit van de sociale wetenschappen.

Kernwoorden

Geschiedenis van de sociologie; geschiedenis van de sociologische methode; specificiteit van de sociale wetenschappen; Constantin-François Volney

Inleiding

De Italiaanse ideeënhistoricus Sergio Moravia (1980) omschrijft de ontdekking van de omgeving – het inzicht dat menselijk handelen varieert en bepaald wordt door van de individuele wil onafhankelijke externe omstandigheden – als een noodzakelijke conditie voor de ontwikkeling van de sociale wetenschappen. Een cruciaal moment in die ontwikkeling was, aldus Moravia, de publicatie van *De L'Esprit des Lois* (1748) van Charles de Montesquieu, waarin voor het eerst nadrukkelijk en systematisch werd geprobeerd de aard van de instellingen en de wetten van samenlevingen in verband

* Patrick.Stouthuysen@vub.ac.be en Michel.Huyseune@vub.ac.be

¹ Vrije Universiteit Brussel, respectievelijk Vakgroep Sociologie en Vesalius College

te brengen met achtergrondvariabelen als klimaat, geografie en cultuur. Een tweede cruciaal ontwikkelingsmoment, argumenteren we in deze tekst, ligt in de nadagen van de Franse Revolutie, bij een groep denkers die in de ideeëngeschiedenis onder de naam van de *Idéologues* wordt gevat. In die groep buigt vooral Constantin-François Chassebœuf de La Giraudais (1757-1820), beter bekend onder zijn pseudoniem Volney, zich nadrukkelijk over de relatie tussen omgeving en menselijk handelen. In dit artikel belichten we de figuur van Volney en meer in het bijzonder zijn bijdrage tot de theorie en de praktijk van de sociologische analyse. Met Montesquieu deed een klassiek sociaalwetenschappelijk vraagstuk zijn intrede: het ingewikkelde gegeven dat de individuele handelingsruimte tezelfdertijd bepaald wordt door dingen die de individuen overstijgen, terwijl die individuen door hun handelen die handelingsruimte zelf ook weer bepalen. Met Volney – door zijn biograaf Jean Gaulmier (1959) van de eretitel “de eerste socioloog” voorzien – doet de empirische studie van dat vraagstuk zijn intrede.¹

De ontdekking van de Nieuwe Wereld

We staan misschien te weinig stil bij het fundamentele epistemologische probleem dat de ontdekking van de Nieuwe Wereld opwierp. Pagden (1988) beschrijft hoe, naarmate meer reisverslagen over de beide Amerika's een ruime verspreiding vonden, het besef groeide dat de bestaande termen – ‘barbaars’, ‘heidens’ – tekortschoten om de nieuw ontdekte samenlevingen te duiden. Daardoor groeide de nood aan nieuwe en duidelijke classificaties en vooral ook aan verklaringen voor het gegeven waarom sommige volkeren ‘geciviliseerd’ waren en andere ‘wild’ gebleven waren. In de eerste beschrijvingen en typeringen van de Nieuwe Wereld werd nog geprobeerd het onbekende binnen te trekken in de sfeer van het bekende: de indianen werden vergeleken met en ingepast in de beelden over gekende volkeren uit de Oude Wereld. Dat gebeurde vaak aan de hand van wat men bij klassieke auteurs las, bijvoorbeeld over de Germanen in de Europese Oudheid. Na verloop van tijd werd echter dat duidelijk dat deze aanpak ontoereikend was en ging men op zoek naar nieuwe benaderingen en verklaringsmodellen (Hazard, 1935; Furet, 1982; Livingstone, 1999).

De Verlichtingsfilosofen waren ervan overtuigd dat menselijk gedrag en bij uitbreiding de ontwikkeling van samenlevingen, net als de natuur, te verklaren waren op basis van oorzaken, mechanismen en gevolgen. Zo legt Montesquieu (1689-1755) in *De L'Esprit des Lois* (1748) het verband tussen de concrete instellingen van een samenleving en de omgevingsfactoren. Montesquieu onderscheidt factoren als het klimaat, de bodemgesteldheid, de ligging, de grootte, het bevolkingsaantal en de dichtheid van de samenleving, de wijze van voorzien in het levensonderhoud, de religie, de zeden en gewoonten en de wetten (Montesquieu, 2006 [Orig. 1748], p. 47). Todorov merkt op dat, hoewel Montesquieu uiteraard niet de eerste was die het vraagstuk van de menselijke en maatschappelijke diversiteit opwierp of bepalende factoren oplistte, zijn oorspronkelijkheid erin ligt dat hij ook bewust op zoek ging naar de specifieke verbanden tussen enerzijds instellingen en praktijken en anderzijds omgevingsfactoren (Todorov,

1989). Montesquieu opende, met andere woorden, het debat in de loop waarvan later de sociale wetenschappen zullen ontstaan.

Montesquieus ambitie was niet gering. In de inleiding tot *De L'Esprit des Lois* formuleert hij die als volgt: "Allereerst heb ik mij verdiept in de mensen, waarbij ik tot de opvatting ben gekomen dat zij zich, met hun eindeloze verscheidenheid van wetten en zeden, niet enkel en alleen hebben laten leiden door hun opwellingen. Ik heb mijn grondbeginselen geformuleerd en vervolgens geconstateerd dat de afzonderlijke verschijnselen zich daar als vanzelf naar voegden, dat de geschiedenis van alle volken niet meer dan een uitvloeisel van die grondbeginselen was, dat elke specifieke wet met een andere wet was verbonden, of afhankelijk van weer een andere, meer algemene wet" (Montesquieu, 2006 [Orig.1748], p. 35). Elke samenleving wordt, aldus Montesquieu, gekenmerkt door een specifieke combinatie van factoren die samen de "algemene geest" (*esprit général*) van die samenleving vormen. En hoewel de hoger beschreven factoren altijd een rol spelen, kan er blijkbaar toch een hiërarchie der oorzaken worden gemaakt. "Naarmate in een staat een bepaalde factor zich krachtiger doet gelden, neemt de uitwerking van andere factoren af. Bij primitieve stammen zijn de natuur en het klimaat nagenoeg allesbepalend; bij de Chinezen zijn het de gewoonten; Japan wordt getiranniseerd door zijn wetten; in het oude Sparta gaven de zeden de toon aan; in Rome waren dat de stelregels van het bestuur en de oude zeden."²

Dat het werk van Montesquieu lange tijd de meningsvorming bepaalde, heeft te maken met het ontstaan van twee tegenstrijdige kritische lezingen van *De L'Esprit des Lois* die het debat voortdurend voedden (Glacken, 1967, p. 559; Golinski, 2011, p. 177). Enerzijds was er de verzuchting dat Montesquieu te weinig systematisch te werk ging, dat het werk niet meer was dan een samenraapsel van losse inzichten. Anderzijds was er het verwijt dat de benadering van Montesquieu fundamenteel deterministisch was, dat er geen ruimte overbleef voor menselijk handelen. Montesquieus analyse is dan ook complex en subtiel. Hij heeft het over wetmatigheden die, afhankelijk van tijd en plaats, weliswaar andere gevolgen kunnen hebben, maar die toch altijd verklaarbaar zijn (Aron, 1967, p. 29). Die wetmatigheden hebben, aldus Todorov (1989, p. 404), toch veeleer het karakter van "relations de probabilité", van "une affaire de plus ou moins", van "interaction diffuse" en "convenance", eerder dan van "implication mécanique". De afzonderlijke achtergrondvariabelen en de "algemene geest" zorgen slechts voor meer of minder geschikte voorwaarden; het zijn uiteindelijk de handelende individuen die de instellingen en de samenleving maken. Zo kunnen mensen zelfs de invloed van het klimaat overwinnen, ook al is dat "de belangrijkste van alle invloeden" (Montesquieu, 2006 [Orig. 1748], p. 394). Immers: "Slechte wetgevers zijn die welke de met het klimaat verbonden ondeugden bevorderen, terwijl de goede wetgevers ze bestrijden" (Montesquieu, 2006 [Orig. 1748], p. 308). Shklar (1987, p. 93) vat Montesquieus positie zo samen: "The material world was for him first and foremost an object of scientific understanding. To know physical nature is to be able to control it intelligently or at least to resign oneself to it consciously, not as a victim but as an agent".

Wat volgens Moravia (1980, p. 255) bovenal de volgende generaties bezighield was de kwestie van “the social category of the environment”, de vraag hoe precies de wis-selwerking verliep tussen dat geheel van Montesquieus factoren. Op die vraag waren verschillende, elkaar niet noodzakelijk uitsluitende antwoorden mogelijk. Een eerste mogelijk antwoord lag in de studie van de economie. Zo zochten Turgot en de Schotse Verlichtingsdenkers systematisch een verband tussen de wijze waarop samenlevingen in hun materiële voortbestaan voorzagen en de concrete instellingen en praktijken die ze ontwikkelden (Meek, 1976, p. 32; Heffernan, 1999). Een tweede antwoord lag in de toepassing van wiskundige inzichten. Condorcet, die vermoedelijk als eerste bewust de term “sociale wetenschappen” gebruikte, verwachtte vooral heil van de mathematisering. De natuurkunde was erin geslaagd vooruitgang te boeken door zich te richten op de statistische analyse en de wiskundige bewijsvoering; dat leek ook de aangewezen weg voor de studie van mens en samenleving (Baker, 1975).

Een derde antwoord werd ontwikkeld vanuit de kennistheorie (Saad, 2007). In navolging van Bacon en Locke argumenteerde Étienne Bonnot de Condillac (1715-1780) dat de menselijke geest niet aangeboren was of geen product was van metafysische krachten. Onze geestelijke ontwikkeling ontleen we volgens Condillac aan stimuli afkomstig van de externe omgeving; de geest kan zich slechts voorstellen wat eerst via de verschillende zintuigen wordt waargenomen. Claude-Adrien Helvétius (1715-1771) verbond in *De L'Esprit* (1758) onze ideeën, praktijken en instellingen meer expliciet met onze fysieke ervaringen en concrete levensomstandigheden. Mensen waren van nature met dezelfde capaciteiten uitgerust, oordeelde Helvétius; de verschillende wijzen waarop het intellect en de vaardigheden zich binnen en tussen samenlevingen ontwikkelen, worden bepaald door de materiële omstandigheden. De als dusdanig ontstane *esprit*, die kenmerkend is voor de samenleving in kwestie, zal vervolgens op zijn beurt die samenlevingen bepalen: mensen kunnen dus de bepalende omstandigheden en ook de ontwikkelingsmogelijkheden wijzigen, voegde Helvétius daaraan toe.

Het werk van Condillac en Helvétius vormde de rechtstreekse inspiratiebron voor de *Idéologues*, een groep denkers die zich op het einde van de achttiende eeuw tot doel stelde ‘positieve’ kennis van mens en samenleving te verwerven, dat wil zeggen: kennis gesteund op nauwkeurige observatie en analyse (Moravia, 1970; Gusdorf, 1978; Welch, 1984; Head, 1985). In 1802 beschreef één van hen, Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy (1754-1834), de “ideologische methode” als volgt: “observer les faits avec le plus grand scrupule, à n’en tirer des conséquences qu’avec pleine assurance, à ne jamais donner à des simples suppositions la consistance des faits, à n’entreprendre de lier entre elles les vérités que quand elles s’enchaînent tout naturellement et sans lacune, à avouer franchement ce qu’on ne sait pas, et à préférer constamment l’ignorance absolue à toute assertion qui n’est que vraisemblable” (geciteerd bij Moravia, 1967, p. 940).³

In oorsprong was het de *Idéologues* nog vooral om kennistheorie te doen. Enerzijds door de concrete mechanismen te bestuderen op basis waarvan mensen kennis verwerven, met de bedoeling op die manier uiteindelijk ware van onware kennis te kunnen onderscheiden. Anderzijds door complexe ideeën te ontleden en te herleiden tot

hun essentiële bestanddelen, met de bedoeling op basis daarvan nieuwe en analytisch meer consistente begrippen te formuleren. De vaststelling dat mensen zich ontwikkelen in relatie tot hun specifieke omgeving bracht hen tot het inzicht dat het daarom noodzakelijk was systematisch de invloed van de omgevingsvariabelen en levensomstandigheden te bestuderen. Het logische gevolg daarvan was dat het nodig was werk te maken van een meer systematische aanpak van de gegevensverzameling over de eigen en over andere samenlevingen. Dat zou toelaten meer zicht te krijgen op hoe de relaties tussen mens en omgeving en daardoor het proces van kennisverwerving precies verlopen. Binnen de groep zal in het bijzonder Constantin-François Volney zich over dat onderwerp buigen.

Volney en het Ideologisch project

De los-vaste groep intellectuelen die later onder de naam *Idéologues* de geschiedenis in ging, ontstond al voor de Franse Revolutie, rond een oudere generaties *philosophes* als baron d'Holbach (Blom, 2010). De leden ervan ontmoetten elkaar in Auteuil, in het intellectuele salon van de weduwe van die andere *philosophe*, Helvétius, en in allerhande wetenschappelijke gezelschappen en discussieclubs. De *Idéologues* positioneerden zich in de traditie van de vrijdenkerij van Voltaire, maar hielden zich ver van speculatie over metafysische en religieuze onderwerpen. De interesses van de meeste *Idéologues*, met inbegrip van Volney, lagen zowel op het terrein van de exacte wetenschappen als op dat van de letteren. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Condorcet, benadrukten ze dat de studie van mens en samenleving niet herleidbaar was tot wiskunde of fysica, maar diende te gebeuren op basis van de empirische observatie en analyse van zowel fysieke gegevens als culturele praktijken (Moravia, 1970; Gusdorf, 1978). In politieke zin behoorden ze tot het liberale kamp. Een groot aantal van hen speelde een belangrijke rol in de eerste fases van de Franse Revolutie en sommigen verdwenen daarop, tijdens de jakobijnse Terreur, in de gevangenis. Later steunden de meesten aanvankelijk Napoleon Bonaparte, om zich vervolgens gedesillusioneerde van hem af te keren, naarmate hij meer autoritair optrad en toenadering zocht tot de katholieke kerk (Woronoff, 1972; Welch, 1984).

Het hoogtepunt van de *Idéologues* ligt omstreeks 1795, wanneer ze erin slagen hun visie op kennis en wetenschap institutioneel te verankeren (Heilbron, 1991, p. 121). In dat jaar worden de bestaande academies vervangen door het *Institut de France*, in de schoot waarvan, naast die van de natuurwetenschappen en van de letteren en kunsten, ook een aparte klasse voor de maatschappijwetenschappen, de "*sciences morales et politiques*", wordt opgericht, opgesplitst in zes secties (*analyse des sensations et des idées, morale, science sociale et législation, économie politique, histoire, géographie*). In die klasse van de maatschappijwetenschappen worden vrijwel alle sleutelposities ingenomen door *Idéologues*. Bovendien zijn ze prominent aanwezig in het nieuw uitgetekende hoger onderwijslandschap, waar de universiteiten en colleges worden vervangen door een aantal hogescholen of *Écoles*. Mogelijk nog belangrijker is

de rol die ze spelen, in het kader van de onderwijshervorming, bij de oprichting van de *Écoles centrales*, de lerarenopleidingen voor het nieuwe revolutionaire regime. In deze periode beschikken ze ook over een eigen tijdschrift, de *Décade Philosophique, littéraire et politique* (1794-1807). Met de consolidatie van de macht van Bonaparte neemt de invloed van de *Idéologues* af. In 1802 worden de *Écoles centrales* gesloten, in 1803 wordt het *Institut de France* opnieuw hervormd en wordt de aparte klasse voor de maatschappijwetenschappen afgeschaft. Het tijdperk van de *Idéologues* is voorbij.

Constantin-François Chassebœuf studeert klassieke talen en trekt met zijn afstudeerscriptie over Herodotos de aandacht van het intellectuele gezelschap rond de weduwe Helvétius. Zo maakt hij kennis met Cabanis, Condorcet, d'Holbach en ook met Benjamin Franklin, die op dat moment in Parijs verblijft (Gaulmier, 1951, p. 39). In die periode kiest hij zijn pseudoniem, dat een zeer nadrukkelijke verwijzing is naar Voltaire: Volney is de samentrekking van het eerste deel van de naam van de schrijver en van het laatste deel van de naam van diens woonplaats, Ferney. Volney vertrekt in 1782 naar het Midden-Oosten en maakt naam met zijn eerste publicatie, het verslag van zijn drie jaar durende reis, de *Voyage en Égypte et en Syrie* (1787). Vervolgens profileert hij zich, tijdens de aanloop naar de Franse Revolutie, als een van de meer radicale stemmen in de Assemblée Constituante. In 1791 publiceert hij wat wellicht zijn grootste succes wordt, *Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires*, een kritiek van de openbaringsreligies en van het absolutisme, met een revolutionaire en haast messianistische ondertoon. In het vervolg daarop, het in 1793 gepubliceerde *La loi naturelle ou catéchisme du citoyen français*, propageert hij een universele moraal, gebaseerd op het utilitarisme en met als hoekstenen vrijheid, gelijkheid en eigendom. In 1795 verschijnen zowel de *Leçons d'histoire*, een reflectie over de methode van sociaalwetenschappelijk onderzoek, steunend op zijn lessenreeks aan de Parijse *École normale* voor toekomstige geschiedenisleraars, als de *Questions de statistique à l'usage des voyageurs*, dat hij presenteert als een instrument dat toekomstige reizigers in staat moet stellen systematisch data te verzamelen.

Wanneer de Revolutie haar meest radicale fase ingaat, vertrekt Volney naar Corsica. Daar wil hij een modelboerderij opzetten, waarop hij tropische teelten wil introduceren, maar die na een jaar eindigt in een mislukking. Na zijn Corsicaans avontuur verdwijnt ook Volney, zoals vele andere *Idéologues*, in de gevangenis. Het is niet helemaal duidelijk of aan die opsluiting uitsluitend politieke motieven ten grondslag lagen, dan wel of er ook financiële kwesties meespeelden (Gaulmier, 1951, p. 287). In 1795 vertrekt hij naar de Verenigde Staten, waar hij tot 1798 verblijft. Dan moet hij vluchten als gevolg van een anti-Franse campagne, waarin hem persoonlijk ook zijn atheïsme wordt aangewreven. Na zijn terugkeer naar Frankrijk schrijft hij de *Tableau du climat et du sol des États-Unis* (1803), zijn laatste belangrijke werk dat, op een hoofdstuk over de indianen na, grotendeels een geografische beschrijving van de Verenigde Staten is. Volney brengt zijn laatste jaren door vlakbij Parijs, van waaruit hij, tot zijn dood in 1820, actief het intellectuele leven blijft volgen.

In het bestek van deze bijdrage zijn we vooral geïnteresseerd in de reisverslagen en methodologische reflecties van Volney. De lectuur daarvan geeft, menen we, alleszins

argumenten voor de stelling van Gaulmier dat we hier met (een van) de eerste der sociologen te maken hebben. Hoewel Volney in het woord vooraf van de *Voyage* enigszins lapidair laat vallen dat de keuze om naar het Midden-Oosten te reizen eigenlijk vrij toevallig was – er was hem net een erfenis te beurt gevallen en als jongeman die wou reizen om zich te ontwikkelen leek die regio hem wel wat – wordt onmiddellijk duidelijk dat we niet met een klassiek reisverhaal, maar veeleer met een wetenschappelijke analyse te maken hebben.⁴ Volney preciseert dat zijn reisverslag gebaseerd is op systematisch verzamelde en geverifieerde informatie, mogelijk gemaakt door een langdurig verblijf en kennis van de lokale taal. Hij laat verstaan dat de materiaalverzameling en de wijze van presenteren op een specifieke methodiek berusten. Die methodiek zal hij later uiteenzetten in zijn *Leçons d'Histoire* en in de *Questions de Statistique*.

Volney past de wetenschappelijke methode, die door de *Idéologues* werd ontwikkeld, consequent toe op de studie van de samenleving. Dat levert niet alleen een nieuw type reisliteratuur op, maar ook een opvallende reflectie over de eigenheid van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Volney is bewust bezig een nieuw kennisdomein te creëren, een “*domaine de savoir qui ne se nomme plus histoire et pas encore sociologie*” (Deneys, 1989). Hij staat een vorm van “*histoire sociologisante*” (Lefranc, 1897) voor, een benadering die nadrukkelijk interdisciplinair en totaal wil zijn en die dan ook wel eens vergeleken wordt met wat Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel en de *Annales*-school zich later tot doel stelden: een geschiedschrijving waarin de verwevenheid van de materiële omgeving, de menselijke natuur, de cultuur, de instellingen wordt gehanteerd als verklaringsgrond voor het concrete menselijke handelen (Rosso, 1988, p. 346; Gillespie, 2004, p. 518). Gaulmier stelt zelfs: “*Volney mieux écouté, nous aurait permis de créer une véritable science du passé humain* (Gaulmier, 1980, p. 21).⁵

Volney over de sociaalwetenschappelijke methode

De werkwijze van Volney is die van de *Idéologues*: zo objectief mogelijk waarnemen en beschrijven, complexe fenomenen herleiden tot hun elementen, door het combineren van die elementen op zoek gaan naar gefundeerde veralgemeningen en wetmatigheden (Welch, 1984; Le Coat, 1987; Thom, 1995; Saad, 2003). Die aanpak is ook de basis van zijn methodologie: oordeelkundig waarnemen en op basis daarvan zorgvuldig veralgemenen.⁶ Voortdurend prent Volney de lezer het belang in van deze werkwijze: “*Il en est de la politique comme de la médecine, où des phénomènes isolés jettent dans l’erreur sur les vraies causes du mal. On se presse trop d’établir en règles générales des cas particuliers: ces principes universels qui plaisent tant à l’esprit, ont toujours le défaut d’être vagues. Il est si rare que les faits sur lesquels on raisonne soient exacts, et l’observation en est si delicate, que l’on doit souvent craindre d’élever des systèmes sur des bases imaginaires*” (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 136).

De *Voyage en Égypte et en Syrie* leest haast als een experiment in systematische observatie. Terwijl andere reizigers in hun verslagen in regel een literaire stijl opzoeken, gebruikt Volney bewust een opmerkelijk sobere taal, zonder franjes. Hij behandelt,

naar eigen zeggen, principieel niets dat hij niet zelf heeft gezien en verklaart zich niet te laten meeslepen door de eventuele gevoelens dat het contact met het vreemde of ongekende oproept. Hij laat ook niet na andere reizigers die dat wel deden, terecht te wijzen.⁷ Hij bepleit een zo direct mogelijke toegang tot de samenleving die men wil bestuderen: "il faut communiquer avec les hommes que l'on veut approfondir, il faut épouser leurs situations, afin de sentir quels agens influents sur eux, quelles affections en résultent; il faut vivre dans leurs pays, apprendre leur langue, pratiquer leurs coutumes; et ces conditions manquent souvent aux voyageurs: lorsqu'il sont remplies, il leur reste à surmonter les difficultés de la chose elle-même; et elles sont nombreuses: car non-seulement il faut combattre les préjugés que l'on rencontre; il faut encore vaincre ceux que l'on porte: le coeur est partial, l'habitude puissante, les faits insidieux, et l'illusion facile. L'observateur doit donc être circonspect sans devenir pusillanime; et le lecteur obligé de voir par des yeux intermédiaires doit surveiller à la fois la raison de son guide et sa propre raison" (Volney, 1989 [Orig. 1787], p. 593).⁸ Voor hij op reis naar het Midden-Oosten vertrok leerde hij Arabisch en ter plaatse verbleef hij enkele maanden in een klooster om zich in de beheersing daarvan te bekwamen. Die vorm van participerende observatie wilde hij ook gebruiken tijdens zijn Amerika-reis: hij leerde Engels, om zonder tolk te kunnen reizen, en nam zich voor ook een tijdje tussen de indianen te leven, maar zag daar uiteindelijk van af omwille van wat hem werd verteld over de miserabele toestand van de nederzettingen.

Volney opent de *Leçon d'Histoire* met de stelling dat geschiedschrijving een grote bron van vooroordelen en misvattingen is. Historische feiten zijn volgens hem niet vergelijkbaar met feiten in andere wetenschappen; ze zijn niet gebaseerd op onze directe waarnemingen maar op getuigenissen van tijdgenoten. Net als ons geheugen zijn ook die getuigenissen feilbaar. De geschiedwetenschap kan het dan ook nooit over zekerheid hebben, hoogstens over graden van waarschijnlijkheid. Het is de taak van de historicus die graden te bepalen; hij moet de bronnen en de getuigenissen van de tijdgenoten ondervragen, zoals men getuigen ondervraagt, om op die wijze zicht te krijgen op de ware feiten. De historicus moet niet de spectaculaire episodes uit de geschiedenis als onderwerp nemen; hij moet de alledaagse gebeurtenissen bestuderen, met de bedoeling er patronen en wetmatigheden in te vinden. Geschiedschrijving moet bovenal gebaseerd zijn op materiële feiten "dont la connaissance, toujours réductible à la démonstration et à l'évidence, offre une base fixe au jugement ou à l'opinion, et mérite seule le nom de philosophie et de science" (Volney in Nordman, 1994, p. 57).

De historicus moet zich niet beperken tot één samenleving, maar de hele mensheid als onderwerp nemen. Tegen de chronologische of 'dramatische' presentatie van de geschiedenis, bepleit Volney de "méthode analytique et philosophique", die holistisch van aanpak is en de samenleving in haar totaliteit bekijkt: "de toutes ces parties, c'est-à-dire que, s'attachant à un peuple, à une nation, considérées comme individus authentiques, elle les suit pas à pas dans toute la durée de leur existence physique et morale, avec cette circonstance caractéristique que d'abord elle pose en ordre tous les faits de cette existence, pour chercher ensuite à déduire de leur action réciproque les causes et les effets de l'origine des progrès et de la décadence de ce genre de combi-

naison morale que l'on appelle corps politique et gouvernement; c'est en quelque sorte l'histoire biographique d'un peuple, et l'étude de lois physiologiques d'accroissement et de décroissement de son corps social" (Volney in Nordman, 1994, p. 58).

Volney laat meteen verstaan dat het om een nieuwe aanpak gaat, waarvan hij ook nog geen concreet voorbeeld kan geven, omdat die nog niet is uitgetoet. In de afsluitende les voert hij, als voorbeeld van hoe die aanpak er zou kunnen uitzien, wel zijn eigen *Voyage en Égypte et en Syrie* op. Hij staat stil bij de daarin gehanteerde werkwijze, waardoor hij ook inzicht geeft in hoe verschillende factoren zich volgens hem tot elkaar verhouden (Volney in Nordman, 1994, p. 103 e.v.). Het vertrekpunt en dus de basis van elke analyse moet de fysieke beschrijving zijn van de toestand van het land. Die vormt "het canvas" waarop men de samenleving en de verschillende bevolkingsgroepen kan afbeelden en tegen de achtergrond waarvan men een beschrijving kan geven van hun wetten en gebruiken. Die werkwijze, expliciteert hij, maakte in het geval van Egypte en Syrië onmiddellijk duidelijk dat er, vertrekkend van dezelfde fysieke basis, toch grote verschillen kunnen ontstaan tussen bevolkingsgroepen. De historicus moet "ce jeu d'action et de réaction de toutes les parties les unes sur les autres" proberen te begrijpen. Dat kan door verschillende volkeren en samenlevingen te bestuderen. Zo krijgt men een beter zicht op "la puissance des faits physiques agissant comme causes", op "l'existence de lois plus générales et plus constantes" (Volney in Nordman, 1994, p. 106). Reizen, zo houdt hij zijn gehoor voor, is de beste manier om materiaal en inzichten te verzamelen, noodzakelijk om die vergelijkingen te kunnen maken. Het is ook een manier om zich los te maken van onbetrouwbaar bronnenmateriaal. Maar ook hier is een systematische aanpak nodig. Het gaat immers om meer werk dan één individu aankan: "Il faudrait une société nombreuse, et qui, partagée en sections, suit méthodiquement chaque branche d'un plan identique de recherche" (Volney in Nordman, 1994, p. 107).

De *Idéologues* stonden overigens daadwerkelijk een dergelijk groots opgezet en systematisch programma van materiaalverzameling voor. Daartoe werd in 1799 een *Société des Observateurs* in het leven geroepen die op een methodisch verantwoorde wijze antropologisch onderzoek diende te verrichten (Kilborne, 1982).⁹ Degérando, auteur van de beginselverklaring van de *Société*, zag dat als een noodzakelijke stap in de totstandkoming van de wetenschappelijke studie van mens en samenleving: "La science de l'homme aussi est une science naturelle, une science d'observation, la plus noble de toutes". Hoewel het uiteindelijk ging om algemene kennis over mens en samenleving, begon men die studie best met die van de primitieve volkeren. Degérando oordeelde dat we daar de ingewikkelde relaties tussen materiële en morele factoren beter konden bestuderen, omdat de complexiteit minder groot is: "Nous nous trouverons en quelque sorte reportés aux premières époques de notre propre histoire; nous pourrons établir de sûres expériences sur l'origine et la génération des idées, sur la formation et les progrès du langage (geciteerd bij Copans & Jamin, 1978, p. 108).¹⁰ Degérando publiceerde, net als Volney, een praktische handleiding ten behoeve van antropologische reizigers die, aan de hand van een gestandaardiseerde vragenlijst, overal dezelfde basisinformatie dienden te verzamelen.

Overigens beginnen verschillende laat-achttiende-eeuwse reizigers in hun gepubliceerde verslagen zorg te besteden aan de rapportering van hun werkwijze bij hun reis, bij het selecteren van gesprekspartners, bij het formuleren van vragen (Moravia, 1967, p. 968). Naast de al veel oudere literatuur over de kunst van het reizen (de zgn. ‘apodemiek’), verschijnen nu ook publicaties die zich specifiek richten op de wetenschappelijke reizigers (Osterhammel, 2010, p. 158).¹¹ Het bekendste handboek was het door de lectuur van Montesquieu geïnspireerde *Fragen* (1768) van de Duitse oriëntalist Johann David Michaelis, opgesteld ten behoeve van de Arabië-reis van Carsten Niebuhr. Bij de voorbereiding van zijn Midden-Oosten-reis maakte ook Volney van dit werk gebruik. Vergelijkbaar in termen van thematiek en werkwijze waren de *Questions intéressantes de la population, l’agriculture et le commerce* (1758) van François Quesnay en de onder de vorm van concrete, empirische vragen opgestelde *Notes on Virginia* van Thomas Jefferson, die in 1785 in Parijs werden gepubliceerd.

Volneys *Questions de Statistique* onderscheidt zich door zijn systematische aanpak. Het werk getuigt, in tegenstelling tot dat van zijn tijdgenoten, van een uitgesproken visie op wat het doel moet zijn van de gegevensverzameling (Moravia, 1970; Osterhammel, 2010). Hij benadrukt de noodzaak van het stellen van de juiste vragen: “L’art de questionner est l’art de s’instruire; mais pour bien questionner, il faut avoir déjà une idée des objets vers lesquels tendent les questions; les enfants sont des grands questionneurs; et parce qu’ils sont ignorants, leurs questions sont mal dirigées”. De systematische opbouw van de vragenlijst geeft een indicatie van Volneys werkwijze, maar vooral ook van wat hij als de cruciale variabelen beschouwt om een maatschappij te begrijpen.¹² De in totaal honderdvijfendertig vragen zijn verdeeld over twee grote delen: een eerste gaat over de omgevingsfactoren (klimaat, bodemgesteldheid, fauna), een tweede en meer uitgebreid deel gaat over de fysieke toestand van de bevolking, de voedingsgewoonten, ziekten, de verhouding tussen stad en platteland, de economische activiteiten, de politieke en administratieve instellingen, de familiestructuren, de culturele praktijken.¹³

Volney over de determinanten van menselijk handelen

Volneys methode – in een eerste fase van het onderzoek zo nauwkeurig mogelijk gegevens verzamelen over de fysieke kenmerken en de omgevingsfactoren van het land dat men bestudeert, vervolgens over de samenleving en ten slotte over de culturele praktijken en het politieke systeem – lijkt een zekere hiërarchie van verklaringsfactoren te suggereren. Het feit dat hij telkens begint met de inventarisatie van de fysieke omgeving, vooraleer hij aan de beschrijving van de samenleving begint, kan de indruk wekken dat Volney een determinerend verband tussen beide veronderstelt. Volney gebruikt de verschillende factoren echter vooral in heuristische zin, om systematisch te werk te kunnen gaan bij de dataverzameling en presentatie. Volney legt inderdaad vaak een verband tussen de geografie en de aard van de samenleving, maar altijd vormen de menselijke handelingen, instellingen en

culturele praktijken daarbij een intermediaïrend niveau; van determinisme is dan ook geen sprake.

Zo lezen we bijvoorbeeld dat mensen in het Midden-Oosten minder ondernemend zijn in streken waar het vlak is. Volney rafelt dat verband vervolgens verder uit: samenlevingen zonder natuurlijke begrenzings (zoals bergen) zullen vaker veroverd worden of moeten zich daar alleszins voortdurend op voorbereiden. Dat maakt dat het politieke systeem vaker autoritair zal zijn en mensen die in onvrijheid leven, zullen minder ondernemend worden. In bergrijke streken, die moeilijk te veroveren zijn, zullen vrijheid en zelfstandigheid vaker voorkomen en daardoor zal er ook meer ondernemingszin bestaan (Volney, 1989 [Orig. 1787], p. 139). Vergelijkbaar is Volneys verklaring van de psychologische karakteristieken van de oosterse volkeren. De oorzaken daarvan liggen niet, zoals Montesquieu leek te suggereren, in het klimaat, maar in het despotisme, dat mensen ertoe brengt steeds minder initiatieven te nemen. “Là où le cultivateur ne jouit pas du fruit de ses peines, il ne travaille que par contrainte, et l’agriculture est languissante: là où il n’y a point de sûreté dans les jouissances, il n’y a point de cette industrie qui les crée, et les arts sont dans l’enfance: là où les connaissances ne mènent à rien, l’on ne fait rien pour les acquérir, et les esprits sont dans la barbarie” (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 132). Het bewijs is er, meent Volney: waar de greep van het despotisme kleiner is – in de bergachtige streken van Syrië – zijn de mensen wel energiek en ondernemend (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 228). Cruciaal in beide gevallen is dat niet de geografie, maar de daarop gebaseerde levensomstandigheden en instellingen uiteindelijk bepalend zijn voor de ideeën en levenswijzen. In de *Leçons sur L’Histoire* benadrukt hij overigens dat het bij al dit soort bepalingen hoogstens gaat om *probabilités*, waarschijnlijkheden, maar dat het menselijk handelen altijd de doorslag geeft.

Het meest uitgesproken zet hij zich af tegen het klimaatdeterminisme: samenlevingen, maken periodes van opgang en ondergang door, zonder dat klimaat of bodem veranderen. De fysieke omstandigheden leveren het materiaal waarmee mensen en samenlevingen worden gemaakt. Wat er met dat materiaal gebeurt, hangt van die mensen en samenlevingen af. Volney verduidelijkt deze gedachte met het voorbeeld van het verband tussen de bodemgesteldheid en het activiteitsniveau van een samenleving. Waar er meer inspanningen moeten worden geleverd om in hun bestaan te voorzien, zullen mensen inderdaad actiever en ondernemender zijn: “...et ceci s’accorde bien avec les faits généraux de l’histoire, où la plupart des peuples conquérants sont des peuples pauvres, sortis des pays stériles, ou difficiles à cultiver, pendant que les peuples conquis sont les habitants des contrées fertiles et opulentes” (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 601). Maar: “...il faut reconnaître des raisons plus générales et plus efficaces que la nature du sol: ce sont ces institutions sociales, que l’on appelle Gouvernement et Religion. Voilà les vrais régulateurs de l’activité ou de l’inertie des particuliers et des nations (...). C’est parce que leur influence agit malgré la différence des terrains et des climats” (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 602). De politieke instellingen en de religie bepalen welke behoeften mensen ontwikkelen en welke verwachtingen ze hebben. Zo bepalen politiek en religie en niet bodem of klimaat de handelingen die individuen en samenlevingen stellen.

Volney was er anderzijds wel van overtuigd dat, waar ter wereld ook, dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen hebben: in die zin kunnen dus wel patronen worden ontdekt in de geschiedenis (Thom, 1995, p. 149). Die patronen vloeien voort uit het gegeven dat “Les hommes de tous les temps sont unis par les mêmes intérêts et les mêmes jouissances (...)” (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 477). Volney steunt die overtuiging op een onderliggende utilitarische theorie die hij ontleent aan Helvétius: mensen worden gedreven door het vermijden van pijn en het vergroten van plezier. Bij zijn analyse moet de historicus uitgaan van “l’origine et les mobiles dans l’homme. En procédant par cette méthode, l’on s’aperçoit que toute activité, soit de corps, soit d’esprit, prend sa source dans les besoins; que c’est en raison de leur étendue, de leurs développements, qu’elle même s’étend et se développe: l’on en suit la gradation depuis les éléments les plus simples, jusqu’à l’état le plus composé” (Volney, 1989 [Orig. 1787], p. 599).¹⁴

Wie reist, constateert nochtans verschillen tussen samenlevingen en volkeren: “Pour la foule des voyageurs ces contrastes ne sont que bizarres; mais pour des philosophes, il pourrait être intéressant de rechercher d’où est venue cette diversité d’habitudes dans des hommes qui ont les mêmes besoins, dans des peuples qui paraissent avoir une origine commune” (Volney, 1959 [Orig. 1799], p. 399). Door dat systematisch in kaart te brengen zou duidelijk worden waarom samenlevingen zich in verschillende zin ontwikkelden. “Il ne s’agit pas d’un stérile examen de faits; le but est de saisir leurs rapports et leur causes, de démêler les ressorts découverts ou secrets, éloignés ou prochains, qui dans les hommes produisent des *habitudes d’action* que l’on appelle *moeurs*, et cette disposition constante d’esprit que l’on nomme *caractère*” (Volney, 1959 [Orig. 1799], p. 399).

Volney zet die benadering nadrukkelijk tegenover een bij momenten nogal karikatuurale versie van die van Rousseau. Waar bij die laatste in de *Discours sur l’inégalité* de mens in de natuurtoestand de norm wordt waaraan latere mensen en samenlevingen worden getoetst, is diezelfde natuurmens bij Volney niet meer dan een verschijningsvorm van de mensheid. Menselijke samenlevingen ontaarden niet, zoals bij Rousseau, naarmate ze zich van de natuurtoestand verwijderen, maar worden bij Volney bepaald door het ingewikkelde samenspel tussen materiële omstandigheden, mores, instellingen en menselijk handelen (Volney, 1998 [Orig. 1787], pp. 295-96; Brahimi, 1988). Wat andere samenlevingen verschillend maakt van de onze, is in principe dan ook verklaarbaar. Het is de taak van de wetenschapper die verklaringen te vinden: hij moet vooroordelen en niet op feitelijk onderzoek gebaseerde meningen weerleggen.

Dat doet Volney in zijn reisverslagen. In de *Voyage* geeft hij een onopgesmukt beeld van het Midden-Oosten. Hij probeert de clichés uit de weg te gaan en hoedt er zich voor dingen te romantiseren of mooier te maken dan ze zijn. Hij deconstrueert het exotisme dat andere reisverslagen kenmerkt, zoals Claude Savary’s in 1785 gepubliceerde *Lettres sur l’Égypte*.¹⁵ Overigens maakte Volney zich soms ook schuldig aan stereotypering. Zo menen Gaulmier (1951/1980) en Al-Zaum (2011) dat Volney (wellicht in het verlengde van zijn eigen vijandigheid tegenover godsdiensten) de islam te eenzijdig interpreteert. Sarga Moussa (2009) wijst erop hoe Volney Egypte beschrijft als de tegenpool van Europa. De associatie die hij maakt van dit anders-zijn met lelijk-

heid, houdt een oordeel in dat zowel esthetisch en moreel is, namelijk het afwijken van het westerse esthetische en maatschappelijke model (Huyseune, 2000; Moussa, 2009). Vooral in het deel over Syrië bouwt Volney de tegenstelling Oost-West echter af, en met name in de conclusie legt hij de nadruk op de essentiële gelijkheid van mensen en de kwaliteiten van de lokale bevolking. Eerder had Volney al uitgelegd hoeveel het Westen, in termen van kunsten en wetenschappen, te danken heeft aan het oude Egypte en greep hij de hedendaagse malaise aan om de slavernij en de vooroordelen ten aanzien van de gekleurde volkeren te veroordelen (Volney, 1959 [Orig. 1799], p. 64). Volneys bijdrage deconstrueert aldus de hiërarchie en het onderscheid tussen Westen en Oosten, ondanks de stereotypen die hij hier en daar hanteert. Daarom past de *Voyage* niet in de door Edward Said (1978) beschreven categorie van oriëntalistische literatuur, die juist het anders (en impliciet inferieur) zijn van het Midden-Oosten benadrukt.

Volney verzet zich ook tegen essentialistische of raciale verklaringen. Steeds weer probeert hij duidelijk te maken dat we altijd ook de aard van het regime in rekening moeten brengen. De in de achttiende-eeuwse literatuur vaak beschreven lethargie en passiviteit van de oosterse samenlevingen zijn volgens hem het gevolg van het machtsmisbruik van despotische heersers. Daardoor hoeden mensen zich ervoor initiatief te nemen en in de kijker te lopen. Hij benadrukt de wisselwerking tussen religie en regime: de islam biedt troost en rechtvaardigt het absolute gezag van de heersers.¹⁶ Hij verfijnt ook het beeld, dat onder meer Montesquieu schetste, van de corruptie die endemisch zou zijn in despotische regimes. Volney geeft een zeer gedifferentieerde lezing van hoe verschillende groepen reageren op en interageren met het regime. Net die analyse van de mores van verschillende groepen binnen het Ottomaanse Rijk, in het licht van de specifieke posities die groepen in het systeem bezetten, maakt het werk sociologisch interessant. Hij analyseert bijvoorbeeld hoe in Libanon de Druzen en de Maronieten voor zichzelf relatief vrije en zelfbesturende territoria hebben weten te verwerven. Dat die vrijere gebiedsdelen ook relatief welvarend zijn, bewijst volgens Volney dat er inderdaad een verband bestaat tussen despotisme en de afwezigheid van ondernemingszin. Maar die verbanden zijn complexer dan we denken. Zo blijken de christenen in de omgang veel nadrukkelijker de typische karaktertrekken – onoprechtheid, geslepenheid, vleierij – te vertonen die we associëren met een onder het despotisme gebukt gaande bevolking. De moslims, stelt hij vast, zijn oprechter en eerlijker; een houding die ze zich, als machtigere partij in de religieuze hiërarchie, ook kunnen veroorloven (Volney, 1959 [Orig. 1799], p. 410).

Volney plaatst inderdaad soms het welvarende en relatief vrije Europa tegenover het stagnerende en despotische Ottomaanse Rijk, maar hij wijst net zozeer op de overeenkomsten tussen de Franse Caraïben, waar slavernij bestaat, en dat Ottomaanse Rijk (Volney, 1959 [Orig. 1799], p. 362). Hij wil de lezer vooral meegeven dat benaderingen die ervan uitgaan dat oosterlingen anders zijn of inferieur, net als pogingen om het despotisme als typisch oosters te verklaren, eenvoudigweg niet kloppen. Volney benadrukt dat in Oost en West mensen zich door dezelfde nuts calculus laten leiden en altijd het beste zullen proberen te maken van de omstandigheden waarin ze zich be-

vinden. Afhankelijk van die omstandigheden zullen ze zich ondernemend betonen, dan wel geresigneerd. Hij is niet blind voor de intellectuele stagnatie en het obscurantisme in het Midden-Oosten, maar wijst dat aan de dominantie van de christelijke en islamitische clerus, niet aan een raciale of culturele inferioriteit.¹⁷ Hij wijst er trouwens op dat mensen die onder een despotisch regime leven, vaak via het gebruik van subtiele en vaak diepzinnige zegswijzen, uitdrukking geven aan het feit dat ze zich volledig bewust zijn van de situatie waarin ze zich bevinden (Volney, 1959 [Orig. 1799], p. 412); een observatie die zelfs lijkt voorop te lopen op het werk van de antropoloog James C. Scott (1987) en op de zogeheten *subaltern studies* (Chaturvedi, 2012).

De analyses van de indianen die Volney in de *Tableau* aanbiedt zijn minder geslaagd en meer getekend door vooroordelen. Zijn concrete observaties blijven beperkt (waarbij een ontmoeting met dronken indianen in een blanke settler-gemeenschap een centrale plaats krijgt toebedeeld). Evenmin verifieert Volney de doorgaans negatieve informatie die hij van Anglo-Amerikaanse bronnen overneemt. De oorzaak van deze tekortkoming is wellicht van politiek-ideologische aard: Volney wil afrekenen met Rousseaus beeld van de Nobele Wilden en daardoor ook met de aanhangers van Rousseau, in de eerste plaats de jakobijnen. Hij vergelijkt de indianen met de Oude Grieken en Romeinen en met de hedendaagse Corsicanen, die hij allemaal als “peuples sauvages” omschrijft. Die vergelijking is geforceerd en lijkt toch vooral een afrekening te zijn met zijn politieke vijanden of hun idolen (de Romeinen waren een rolmodel voor de jakobijnen).

Conclusie

Er zijn inderdaad goede redenen om, zoals zijn biograaf Gaulmier bepleit, met Volney dan misschien niet meteen de sociologie te laten beginnen, maar hem alleszins te erkennen als een wegbereider van die discipline. Drie dingen maken zijn werk voor sociologen bijzonder interessant.

In de eerste plaats de voortdurende reflectie over de methode. Volney is wars van speculatie en bepleit een doorgedreven empirisme. Hij herhaalt voortdurend dat we sceptisch moeten zijn ten aanzien van dingen die we niet met onze eigen ogen hebben geobserveerd of waarvan we niet kunnen controleren hoe ze daadwerkelijk zijn gebeurd. Hij waarschuwt voor snelle veralgemeningen. Hij wil ons bewust maken van het belang van systematische gegevensverzameling, maar ook van de onvermijdelijke vertekeningen die optreden in de weergave en analyse daarvan. In de inleiding van de *Voyage* formuleert hij dat zo: “Dans ma relation, j’ai taché de conserver l’esprit que j’ai porté dans l’examen des faits; c’est-à-dire un amour impartial de la vérité. Je me suis interdit tout tableau d’imagination, quoique je n’ignore pas les avantages de l’illusion auprès de la plupart des lecteurs; mais j’ai pensé que le genre des voyages appartenait à l’histoire, et non aux romans. Je n’ai donc point représenté les pays plus beau qu’ils m’ont paru; je n’ai point peint les hommes meilleurs ou plus méchants que je ne les ai vus” (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 14).

In de tweede plaats anticipeert Volney op een sociologische hoofdvraag: de relatie tussen structuur en handeling. In de *Leçons d'Histoire* argumenteert hij dat elke analyse moet beginnen met het klimaat, de geografische locatie en de bodemgesteldheid. Bij de analyse vormen die factoren de achtergrondgegevens, "les premier canevas". Vervolgens moet men dat canvas inkleuren met de algemeen menselijke ingesteldheid, met de bevolkingssamenstelling en met de wijze waarop de samenleving in haar voortbestaan voorziet, met de gewoonten en de culturele praktijken en mores en vervolgens met de instellingen en de wetten. Hoewel het onze betrachtning moet zijn verbanden te zoeken tussen die achtergrondkenmerken, mogen we die verbanden nooit als determinerend beschouwen. Volney laat nadrukkelijk open dat mensen, eens ze de verklaringslogica van de geschiedenis doorhebben, hun eigen geschiedenis gaan maken. Hij spoort zijn publiek aan een goed zicht te krijgen op de "circonstances préparatoires" in de geschiedenis van samenlevingen, met de bedoeling "à éviter ou à obtenir de semblables résultats" (Volney in Nordman, 1984, p. 82).¹⁸

Volney wil begrijpen hoe klimaat, natuur, materiële omgeving, menselijke natuur, cultuur, instellingen en concrete handelingen precies met elkaar interageren.¹⁹ Hij richt zich, expliciet in de *Voyage en Égypte et Syrie* en impliciet in zijn latere Amerika-boek, op dat interageren. Daarom is het voor hem evident om vergelijkingen te maken tussen, bijvoorbeeld, de bedoeïenen, de indianen en de Oude Grieken; ze voorzien op vergelijkbare wijze in hun levensonderhoud en zijn daardoor vergelijkbaar in termen van mores en psychologie. "En un mot, ces sont les mœurs des temps anciens, c'est-à-dire, les mœurs de la vie champêtre, par laquelle toute nation a été obligée de commencer; en sorte que l'on peut établir que tout peuple chez qui on les trouve, n'est encore qu'à la première époque de son état social" (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 349; Gilet, 1982). Maar de manier waarop samenlevingen in hun bestaan voorzien levert slechts het canvas op; de inkleuring door menselijk handelen zal de contrasten en verschillen aan het licht brengen. Zo verklaart Volney bijvoorbeeld de onderlinge verschillen tussen indianen en bedoeïenen: hoewel ze op een vergelijkbaar niveau van ontwikkeling leven, hebben ze toch andere keuzes gemaakt. Bij die keuze speelt in eerste instantie de nutscalculus, maar vervolgens zal die keuze gevolgen hebben voor de aard van de samenleving, de bestaanswijze, de culturele praktijken en de mores, waardoor die initiële keuze wordt bestendigd. De bedoeïenen leerden dat de beste manier om te overleven erin bestaat dieren te hoeden die optimaal gebruik kunnen maken van de omgeving. Als gevolg daarvan leven ze sober, in hoofdzaak van dadels en melk. De indianen kozen voor de jacht. De gevolgen van die initiële keuzes werken door in de zeden en gewoonten. De bedoeïenen matigden hun gedrag, leven in patriarchale verhoudingen, zijn 'humaan en sensibel' gebleven. De indianen bejagen dieren, zijn gewoon te doden, misprijzen landbouw en veeteelt, zijn impulsiever, leven in verhoudingen die onstabiel zijn en gewelddadig. De indianen worden nu, door de oprukkende kolonisten, in hun bestaanswijze bedreigd: hun jachtgronden dreigen te verdwijnen. Maar door het culturele patroon dat ze op basis van hun vroegere bestaanswijze ontwikkelden, zijn ze niet in staat zich aan te passen en zullen ze, net als het wild waarop

ze jacht maakten, verdwijnen. De cultuur van de indiaan is zijn natuur geworden en die is nog maar moeilijk te veranderen: “il est devenu anthropophage, sanguinaire, atroce; et son âme a pris l’insensibilité de tous ses organes” (Volney, 1998 [Orig. 1787], pp. 295-96).²⁰

In de derde plaats is er het opmerkelijke inzicht in de mogelijkheden en beperkingen en daardoor ook de specificiteit van de sociale wetenschappen. Het moet duidelijk zijn dat Volney wantrouwig staat tegenover het poneren van onwrikbare historische wetten. Enerzijds is dat op basis van zijn scepsis tegenover geschiedschrijving en observatie: het menselijk waarnemingsvermogen is beperkt en wordt gekleurd door vooroordelen en belangen. Anderzijds omwille van zijn overtuiging dat het in de geschiedenis altijd ten hoogste gaat om “probabilités”, om waarschijnlijkheden. Geschiedenis – en bij uitbreiding elke sociale wetenschap – is volgens hem niet vergelijkbaar met wiskunde maar veeleer met geneeskunde (Volney in Nordman, 1994, p. 97). Ook daarin gaat het altijd om een zeer groot aantal factoren die in steeds wisselende configuraties interageren. Het is aan de arts om, op basis van dat complexe geheel, op basis van zijn inschatting van de waarschijnlijkheden, afwegingen te maken en diagnoses te stellen; de taak van de geschiedschrijver is niet anders. Met die vergelijking tussen de sociaalwetenschappelijke analyse en de aanpak van de geneesheer anticipeert Volney haast woordelijk op de conclusies van hedendaagse wetenschapsfilosofen en geschiedentheoretici (Toulmin, 2003; Gaddis, 2004).

Noten

1. De basiswerken voor de studie van Volney zijn nog steeds Gaulmier, 1980/1951 en Gaulmier, 1959. De meeste geschriften van Volney zijn gepubliceerd: de *Voyage en Égypte et en Syrie*, zowel in door Jean Gaulmier geredigeerde versie (1959 [Orig. 1799]), als in de versie in het derde deel van de *Oeuvres* (1998 [Orig. 1787]). Soms wordt er in deze tekst verwezen naar de uitgave van 1959, soms naar die van 1998. De versie van 1959 is voor sommige passages meer betrouwbaar, omdat ze gebruik maakt van de in 1799 door Volney zelf herziene versie. De versie uit 1998 maakt dan weer gebruik van de oerversie uit 1787. Alle verwijzingen naar andere werken van Volney zijn naar de twee andere delen van de *Oeuvres* (1989), behalve voor de *Leçons d’Histoire*, waarvoor gebruik wordt gemaakt van de door Nordman (1994) geannoteerde uitgave.
2. Montesquieu trok ook een aantal belangrijke en in zijn tijd niet altijd voldoende naar waarde geschatte conclusies uit de debatten die voortvloeiden uit de ontdekking van de Nieuwe Wereld. Tegen het gangbare beeld van ‘natuurvolkeren’, wees hij erop dat de indianen evenzeer gekenmerkt worden door een eigen cultuur. Tevens legt hij een cruciaal verband tussen de cultuur van volkeren en de wijze waarop ze in hun levensonderhoud voorzien, wat hem bijvoorbeeld toeliet een principiële onderscheid te formuleren tussen volkeren die leven van jacht en voedselverzameling (“les sauvages”), en zij die leven van veeteelt (“les barbares”) (Landucci, 2014, pp. 292-322).
3. De naam van de groep verwijst naar de door Destutt de Tracy bedachte nieuwe discipline, de “ideologie” – de wetenschap van de empirische en analytische studie der ideeën – die de traditionele speculatieve filosofie zou vervangen.

4. Hoewel Volney zichzelf altijd nadrukkelijk als objectief en belangeloos reiziger en waarnemer positioneert, heeft Gaulmier daar zijn twijfels bij. Hij argumenteert, zonder daar veel bewijsmateriaal voor aan te dragen, dat zowel Volneys reis naar het Midden-Oosten, zijn verblijf in Corsica als zijn Amerikaanse reis eigenlijk in opdracht van de Franse overheid plaatsvonden (Gaulmier, 1951, pp. 57-59, 283, 350). Latere auteurs relativeren of weerleggen die beweringen, althans voor wat het Midden-Oosten betreft: Irwin, 2006; App, 2010.
5. Volney gebruikte zelf de term “économie publique” voor de discipline die hij beoefende. Gaulmier (1959, p. 177) geeft daarbij volgende commentaar: “faute d’un terme adéquat, et que n’est rien d’autre que la sociologie” (...) Recueillir des faits, les soumettre à la critique et au recoupement, les comparer, il n’est exagéré de dire que, dès 1795 Volney a prévu la méthode sociologique”.
6. “Observer et mesurer sont les deux verbes qui semblent le mieux résumer et symboliser les principes de la méthodologie de Volney” (Moravia, 1967, p. 988). In *Les Ruines* trekt Volney dat radicale empirisme door met betrekking tot de religie: als mensen alleen geloof zouden hechten aan die dingen die feitelijk verifieerbaar zijn, zou het meteen gedaan zijn met de godsdiensttwisten (Volney, 2009, p. 176).
7. Hij laat overigens nooit na aan te geven in welke zin andere auteurs, bijvoorbeeld Buffon en Montesquieu, zondigen tegen de regels: de eerste generaliseert te gemakkelijk en de tweede ontbreekt het aan concrete waarnemingen (Volney in Nordman, 1994, p. 30).
8. Volney bepleit met dat doel ook om zich te voet – en dus niet te paard of per koets – te verplaatsen (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 186).
9. Chappey (2002) geeft een enigszins afwijkende lezing van de feiten: volgens hem had de Société geen banden met de *Idéologues*, en had ze in politiek opzicht eerder een conservatief/katholiek profiel. Gaulmier (1959) en Damien (1991) merken op dat eerder, in 1793, ook al een binnenlands corps van “commissaires-observateurs” was opgericht, dat de bedoeling had een soort van sociale kaart van Frankrijk, gesteund op volkenkundige observaties, op te maken (“de saisir l’esprit et l’état des choses, de prendre des notes exactes sur la partie religieuse, politique, commerciale et rurale de chaque endroit”). De leden van het corps kregen de raad zich voor te bereiden op hun taak door twee werken te bestuderen die daartoe door de bevoegde minister zouden worden aangekocht: Arthur Youngs *Travels in France* (1792) en Adam Smiths *The Wealth of Nations* (1776). Volney was overigens zelf aangesteld als “commissaire-observateur” in verschillende departementen.
10. Ook wordt het voorstel geopperd – dat Volney in *Les Ruines* ook deed – van een volkenkundig museum, waar men kledij en voorwerpen maar ook afbeeldingen van gezichten en lichamen van alle naties en volkeren zou bijeenbrengen: “Quel champs d’études et de recherches sur l’influence du climat, des mœurs, des aliments. Ce serait là véritablement la science de l’homme!”.
11. Het vermoedelijk eerste methodologische handboek voor die specifieke doelgroep – de *Instructio peregrinatoris* – werd in 1759 door de Zweedse plantkundige Linnaeus gepubliceerd, ten behoeve van zijn zogenoemde ‘Apostelen’, de jonge naturalisten die hij over de hele wereld op botanische en zoologische expeditie uitstuurde (Sörlin, 2008). Volgens Le Coat (1987, p. 12) – die dat niet staft met voorbeelden of argumenten – volgt de structuur van Volneys *Voyage* zelfs grotendeels die van Linnaeus’ *Instructio*.
12. Daarom is, volgens Gaulmier, de publicatie van de *Questions de Statistique* “une date capitale dans l’histoire de la sociologie” (Gaulmier, 1980, p. 12).

13. Lefranc (1897) merkt op dat Volneys vragenlijst tot stand kwam op vraag van de *Commission des Relations Extérieures* en de bedoeling had te worden gebruikt door buitenlandse missies en functionarissen op dienstreis.
14. In *Les Ruines* en in *La loi naturelle* maakt Volney het feit dat mensen universeel over dezelfde noden en behoeften beschikken de basis van een universele, op het nut gebaseerde, moraal (Volney, 2009, pp.185 e.v.).
15. Claude-Étienne Savary (1750-1788): Frans oriëntalist, egyptoloog en Koranvertaler.
16. Hafid-Martin stelt (1995) dat Volney te negatief oordeelt over de Ottomaanse regimes, die meer initiatief aan de dag legden dan hij laat verstaan, in het bijzonder in het mediëren tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Ze merkt ook op dat Volney weinig aandacht heeft voor het gegeven dat de Ottomaanse economie op dat moment onder grote druk stond van de Europese concurrentie.
17. Volney onderscheidt overigens verschillende factoren die het oosterse despotisme veroorzaken en/of bestendigen: de Turkse veroveringen die tot een duale samenleving hebben geleid, de afwezigheid van een middenklasse die een gematigde invloed kan uitoefenen en een tegengewicht vormen tegen de overheid, de positie van de vrouw die veroordeeld is tot een niet-publiek bestaan en dus geen matigende invloed kan uitoefenen (Lilti, 2011).
18. De wisselwerking tussen mens en omgeving gaat in twee richtingen, merkt Volney op. Mensen veranderen hun omgeving en daardoor, via die omgeving, ook zichzelf: in de Verenigde Staten hebben menselijke ingrepen in geografische omgeving (ontbossingen), gevolgen voor klimaat en bodem (droogte) en daardoor voor samenleving (misoogsten) en mensen (zwakke lichaamsbouw).
19. "... le but est de saisir leurs rapports et les causes, de démêler les ressorts découverts ou secrets, éloignés ou prochains, qui, dans les hommes produisent des habitudes d'actions que l'on appelle moeurs et cette disposition constant d'esprit que l'on nomme caractère..." (Volney, 1998 [Orig. 1787], p. 593).
20. Volney meent dat fysieke kenmerken hun oorsprong vinden in de materiële levensomstandigheden. De verschillende huidskleuren kunnen worden verklaard door het licht waaraan mensen in verschillende delen van de wereld worden blootgesteld. Hetzelfde geldt voor de gelaatstreken van de indianen en zelfs hun gebitten: door wat ze eten niet, zoals wij, in kleine stukken te snijden, maar door grote stukken af te scheuren met de mond en vervolgens fijn te malen, krijgen ze de typerende geprononceerde kaken. Cook (2010) merkt op dat Volney verschillen tussen mensen en samenlevingen altijd als het product zag van de omgeving, veeleer dan van erfelijkheid.

Bibliografie

- Al-Zaum, A. (2011). *La part de la Syrie dans la littérature de voyage dans les pays du Levant du XIXe siècle*. Tours: Université François Rabelais.
- App, U. (2010). *The Birth of Orientalism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Aron, R. (1967). *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.
- Baker, K. M. (1975). *Condorcet. From Natural Philosophy to Social Mathematics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Blom, P. (2010). *A Wicked Company: The Forgotten Radicalism of the European Enlightenment*. New York: Basic Books.

- Brahimi, D. (1988). Volney chez les sauvages: un idéologue contre l'idéologie. In J. Roussel (Ed.), *L'Héritage des Lumières. Volney et les Idéologues. Actes du Colloque d'Angers, 14-17 mai 1987* (pp. 73-84). Angers: Presse de l'Université.
- Chappey, J.-L. (2002). *La société des Observateurs de l'homme (1799-1804): des anthropologues au temps de Bonaparte*. Paris: Société des études robespierristes.
- Chaturvedi, V. (2012). *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*. London: Verso.
- Cook, A. (2010). Volney and the Science of Morality in Revolutionary France. *Humanities Research, XVI*(2), 7-28.
- Copans, J. & Jamin, J. (1978). *Aux origines de l'anthropologie française. Les mémoires de la société des observateurs de l'homme en l'an VIII*. Parijs: Éditions Jean Marie Place.
- Damien, R. (1991). Expertise et État: l'exemple de Volney l'Idéologue/Voyageur, *Politique et Management Public, 9*(2), 81-100.
- Deneys, H. (1989). Le récit de l'histoire selon Volney. *Corpus. Revue de philosophie, 11-12*, 43-71.
- Furet, F. (1982). De l'homme sauvage à l'homme historique: l'expérience américaine dans la culture française au XVIIIe siècle. In F. Furet (Ed.), *L'Atelier de L'Histoire* (pp. 199-216). Paris: Flammarion.
- Gaddis, J. L. (2004). *The Landscape of History: How Historians Map the Past*. Oxford: Oxford University Press.
- Gaulmier, J. (1951/1980). *L'Idéologue Volney 1757-1820. Contribution à l'histoire de l'Orientalisme en France*. Genève/Parijs: Slatkine Reprints.
- Gaulmier, J. (1959). *Volney. Un Grand Témoin de la Révolution et de l'Empire*. Paris: Hachette.
- Gaulmier, J. (1980) Introduction. In J. Gaulmier (Ed.), *C.F. Volney - La Loi Naturelle. Leçons d'Histoire* (pp. 9-35). Parijs: Garnier.
- Gilet, J. (1982). Chateaubriand, Volney et le Sauvage américain. *Romantisme, 36*(12), 16-26.
- Gillespie, C. C. (2004). *Science and Polity in France: The Revolutionary and Napoleonic Years*. Princeton: Princeton University Press.
- Glacken, C. J. (1967). *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Golinski, J. (2011). *British Weather and the Climate of Enlightenment*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gusdorf, G. (1978). *La conscience révolutionnaire. Les Idéologues*. Paris: Payot.
- Hafid-Martin, N. (1995). Voyage et connaissance au tournant des Lumières (1780-1820). *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 334*, 1-264.
- Hazard, P. (1935). *La crise de la conscience européenne: 1680-1715*. Paris: Boivin.
- Head, B. W. (1985). *Ideology and Social Science. Destutt de Tracy and French Liberalism*. Boston: Nijhoff.
- Heffernan, M. (1999). Historical Geographies of the Future. Three Perspectives from France, 1750-1825. In D. N. Livingstone & C. W. J. Withers (Eds.), *Geography and Enlightenment* (pp. 125-164). Chicago: University of Chicago Press.
- Heilbron, J. (1991). *Het ontstaan van de sociologie*. Amsterdam: Prometheus.
- Huyseune, M. (2000). Re-Assessing the Classical Tradition: Volney's Changing Use of Artistic Images in Scientific Representations, *1650-1850, 5*, 191-201.
- Irwin, R. (2006). *For Lust of Knowing. The Orientalists and their Enemies*. London: Penguin Books.
- Kilborne, B. (1982). Anthropological Thought in the Wake of the French Revolution: la Société des observateurs de l'homme. *Archives Européennes de Sociologie, 23*(4), 73-91.
- Landucci, S. (2014). *I filosofi e i selvaggi*. Torino: Einaudi (eerste uitgave 1972).

- Le Coat, N. (1987). Allegories Literary, Scientific, and Imperial: Representations of the Other in Writings on Egypt by Volney and Savary, *The Eighteenth Century*, 38(1), 3-22.
- Lefranc, J. (1897). Le voyageur Volney et la critique de l'histoire. *L'Enseignement Philosophique*, 38(1), 85-94.
- Lilti, A. (2011). 'Et la civilization deviendra générale': L'Europe de Volney ou l'orientalisme à l'épreuve de la Révolution. *La Révolution française. Cahiers de l'Institut de la Révolution française*, 4/2011.
- Livingstone, D. N. (1999). Geographical Inquiry, Rational Religion, and Moral Philosophy: Enlightenment Discourse on the Human Condition. In D. N. Livingstone & C. W. J. Withers (Eds.), *Geography and Enlightenment* (pp. 93-119). Chicago: University of Chicago Press.
- Meek, R. L. (1976). *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montesquieu, (2006 [Orig. 1748]). *Over de Geest van de Wetten*. Vertaling Jeanne Holierhoek. Amsterdam: Boom.
- Moravia, S (1967). Philosophie et géographie à la fin du XVIIIe siècle. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 57, 937-1011.
- Moravia, S. (1970). *La Scienza dell'Uomo nel Settecento*. Bari: Laterza.
- Moravia, S. (1980). The Enlightenment and The Sciences of Man. *History of Science*, 18(4), 247-68.
- Moravia, S. (1989). La méthode de Volney. *Corpus. Revue de philosophie*, 11-12(1), 19-31.
- Moussa, S. (2009). Noirceur orientale. L'Égypte de Volney, *Orages*, 8, 181-96.
- Nordman, D. (1994). *L'École Normale de L'An III. Leçons d'Histoire, de Géographie et d'Économie Politique. Édition annotée des cours de Volney, Buache de La Neuville, Mentelle en Vandermonde*. Paris: Dunod.
- Osterhammel, J. (2010). *Die Entzauberung Asiens: Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*. München: C.H. Beck.
- Pagden, A. (1988). *The Fall of Natural Man. The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosso, C. (1988). De Volney à Melchiorre Delfico: l'histoire, une discipline aussi inutile que dangereuse. In J. Roussel (Ed.), *L'Héritage des Lumières. Volney et les Idéologues. Actes du Colloque d'Angers, 14-17 mai 1987* (pp. 345-56). Angers: Presse de l'Université.
- Saad, M. (2003). Cabanis, Destutt de Tracy, Volney: Science de l'Homme et Épicurisme, *Dix-Huitième Siècle*, 35, 101-12.
- Saad, M. (2007). Matérialisme, monisme et physiologie: L'héritage d'Helvétius chez les Idéologues. In S. Audidière et al. (Eds.), *Matérialistes français du XVIIIe siècle. LaMettrie, Helvétius, d'Holbach* (pp. 215-34). Paris: Presses Universitaires de France.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Scott, J. C. (1987). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Shklar, J. N. (1987). *Montesquieu*. Oxford: Oxford University Press.
- Sörlin, S. (2008). Globalizing Linnaeus – Economic Botany and Travelling Disciples, *Tijdschrift voor Skandinavistiek*, 29(1-2), 117-43.
- Thom, M. (1995). *Republics, Nations and Tribes*. London: Verso.
- Todorov, T. (1989). *Nous et les Autres. La Réflexion Française sur la Diversité Humaine*. Paris: Éditions du Seuil.
- Toulmin, S. (2003). *Return To Reason*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Volney, C.-F. (1959 [Orig. 1799]). *Voyage en Égypte et en Syrie*. Paris/La Haye: Mouton.

- Volney, C.-F (1989). *Oeuvres I & II*. Paris: Fayard.
- Volney, C.-F. (1998 [Orig. 1787]). *Voyage en Syrie et en Égypte*. In *Oeuvres III*. Paris: Fayard.
- Welch, C. B. (1984). *Liberty and Utility. The French Idéologues and the Transformation of Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Woronoff, D. (1972). *La République bourgeoise. De Thermidor à Brumaire, 1794-1799*. Paris: Éditions du Seuil.

Abstract

The idea that human action is variable and is determined by external conditions, independent from the individual will, is one of the necessary conditions for the development of the social sciences. Constantin-François Volney (1757-1820), member of the group of French intellectuals known as the *Idéologues*, active during and following the last phase of the French Revolution, played a crucial role in this process, as author of an number of ethnographic and methodological texts. In terms of method, Volney argues for a radical empiricism, based on observation and systematic data-collection. Volney also anticipates one of the fundamental sociological questions: the relation between structure and action. Finally, Volney developed remarkable insights in the possibilities and limits and, therefore, the specificity of the social sciences.

Keywords

History of sociology; history of the sociological method; specificity of the social sciences; Constantin-François Volney